

Володимир Бондаренко

ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1946–1952 рр.)

У статті досліджено спроби відродження організацій Українського вільного козацтва після Другої світової війни у 1946–1952 рр. Проаналізовано модель використання Вільного козацтва як військ територіальної оборони, що була запропонована генералом М. Омеляновичем-Павленком. Висвітлено основні напрямки діяльності організацій УВК у таборах переміщених осіб у Німеччині та Австрії. З'ясовано причини розколу у вільнокозацькому русі та його занепаду в Європі. Розкрито причини перенесення центру вільнокозацького руху до США, Канади та країн Латинської Америки.

Ключові слова: вільнокозацький рух, Українське вільне козацтво, переміщені особи, війська територіальної оборони.

Кінець ХХ – початок ХХІ століття означився низкою локальних війн та конфліктів. Під час них регулярні формування неодноразово вели боротьбу з іррегулярними відділами та парамілітарними організаціями. Загалом ХХ століття стало добою масових, національних і революційних рухів, що використовували нерегулярні форми збройної боротьби. Враховуючи це, актуальним є визначення місця іррегулярних формувань у системі національної безпеки сучасних країн. Упродовж 20 років Українська держава формує та втілює концепцію національної безпеки і воєнної доктрини. Весь час постає питання про місце та роль іррегулярних формувань та парамілітарних організацій у цій концепції та доктрині. Сусіди України – країни Балтії – визначили таке місце і створили різноманітні іррегулярні формування. У Російській Федерації та Республіці Білорусь основою таких сил стали козацькі організації і формування. На жаль, представники державної влади України до цього часу не визначилися щодо козацтва в Україні. Тому досвід вільнокозацького руху в українській діаспорі та його теоретико-методичні напрацювання могли б стати в нагоді сучасній Українській державі. До того ж, функціонування організацій УВК в демократичних країнах має певну цінність для розгортання діяльності сучасних козацьких організацій України. Виходячи з цього, стає необхідним дослідити спроби відродження Українського вільного козацтва у 1946–1952 рр. та воєнно-теоретичні напрацювання його лідерів.

Дослідження Вільного козацтва почалося незабаром після поразки українського національно-визвольного руху в 1917–1923 рр. Серед перших праць варто відзначити роботи Р. Бориса, О. Бантиш-Каменського, А. Жука [1–3]. Подальший розвиток вивчення проблеми відрізнявся неоднаковим рівнем дослідження періодів розвитку вільнокозацького руху і територій його розповсюдження. Найбільш дослідженим був період 1917–1918 рр. Йому приділили увагу як радянські дослідники, так і історики української діаспори. Відзначимо дослідження істориків УРСР, зокрема роботи Р. Ейдмана і М. Какуріна, А. Горба, І. Кулика, П. Гарчева, О. Супруненка [4–8]. Подіям 1917–1918 рр., головню на Київщині, присвячені розвідки О. Доценка, В. Задоянного, Я. Водяного, Ю. Липи [9–12]. Сучасні українські історики також приділили значну увагу цьому періоду вільнокозацького руху [13–15].

Фактично недослідженими залишаються події 1919–1923 рр. і участь в них Вільного козацтва. Згадки про участь Вільного козацтва у повстансько-партизанському русі надібуємо в дослідженнях Ю. Кульчицького [16]. У монографії В. Лободаєва вільнокозацький рух часів Директорії не досліджується, лише констатується його існування, а головна увага приділена корінням “отаманщини” у вільнокозацькому русі [17].

Розвиткові організацій УВК на еміграції присвячена низка статей Т. Осташко [18]. Незначні за обсягом сюжети, що висвітлюють участь формувань Вільного козацтва у Другій світовій війни на боці Німеччини, подані у монографії А. Боляновського [19]. Зовсім не дослідженими залишаються події у розвитку вільнокозацького руху після Другої світової війни. Отже, на цей час значна увага дослідників і певні досягнення у дослідженні вільнокозацького руху сконцентровані на періоді 1917–1918 рр. Події 1919–1945 рр. в історії Вільного козацтва залишаються малодослідженими, оскільки не існує жодної монографії і дисертаційного дослідження. Події після Другої світової війни і до виникнення незалежної України залишаються фактично зовсім не дослідженими і потребують уваги істориків.

Завданнями статті є дослідити спроби відродження організацій Українського вільного козацтва після Другої світової війни у 1946–1952 рр. Проаналізувати модель використання Вільного козацтва як військ територіальної оборони, що була запропонована генералом М. Омеляновичем-Павленком. Висвітлити основні напрямки діяльності організацій УВК у та-

борах переміщених осіб у Німеччині та Австрії. З'ясувати причини розколу у вільнокозацькому русі та його занепаду в Європі. Розкрити причини перенесення центру вільнокозацького руху до США, Канади та країн Латинської Америки. Джерельною базою статті є архівні документи з фонду Державного центру УНР в екзилі, мемуари учасників вільнокозацького руху та матеріали періодичної преси тих часів.

Закінчення Другої світової війни стало не лише поворотним пунктом у світовій історії, але й зумовило появу третьої хвилі української еміграції. Її дослідження почалося незабаром як радянськими істориками, так і науковцями української діаспори. Серед досліджень істориків УРСР треба відзначити монографію М. Павленка [20]. Цінною за статистичними даними та інформативністю є стаття В. Мудрого, який був безпосереднім учасником тих подій у Німеччині та Австрії [21]. Новим етапом у дослідженні проблеми стали дисертаційні роботи Л. Стрільчук і С. Рудика [22; 23].

Наприкінці Другої світової війни в Європі налічувалося близько 40 млн переміщених осіб. У Німеччині близько 11 млн осіб, серед них вихідці з території СРСР становили близько 6,5 млн осіб. Українці становили за різними оцінками 3 млн осіб. Потрібно розрізнити тих, хто примусово потрапив на територію окупованої Європи (військовополонені, в'язні концтаборів) – переміщені особи і добровільно з різних причин, які залишили Батьківщину – біженці, яких було близько 500 тис. осіб.

Причин, які змусили добровільно залишити Україну, було чимало. Серед них – сталінські репресії та колективізація, переслідування військовополонених, участь у національних збройних формуваннях на боці нацистської Німеччини, нові репресії проти українського населення після звільнення від окупантів. За характером третя хвиля української еміграції була національною й політичною. Вихідці з Наддніпрянської України становили за різними оцінками до 40 % біженців. Значну групу становили і представники другої хвилі еміграції, які повторно покинули вже обжиті країни Центральної та Східної Європи. Більшість біженців опинились у західних окупаційних зонах Німеччини і Австрії. Після боротьби зі спробами примусової репатріації залишилося близько 255 000 осіб. Відомий дослідник В. Кубійович наводить такі цифри: у вересні 1946 р. у Німеччині проживало 104 000 українців, а в Австрії 82 000 осіб [21–23].

Певну групу серед біженців, які опинилися у таборах Німеччини й Австрії, становили представники вільнокозацьких формувань, котрі воювали на боці нацистської Німеччини. На еміграції опинилися і лідери вільнокозацького руху, зокрема І. Цапко, Л. Бондаренко, Д. Гулай, А. Вовк, А. Долуд. Найшанованішим серед Вільного козацтва був генерал М. Омелянович-Павленко. Опинившись у Німеччині в 1945 р. після відступу до західних зон окупації у складі штабу Української національної армії, він до липня 1950 р. проживав у Німеччині [24]. Ще в 1946 р., очоливши Вищу військову раду УНР, генерал звернувся до Президента УНР в екзилі А. Лівіцького з проханням 13 листопада 1946 р. про організацію Українського вільного козацтва. М. Омелянович-Павленко, ставши військовим міністром, надіслав офіційного листа від 12 жовтня 1947 р., де просив президента затвердити військово-організаційну схему УВК, реєстр старшин, зразки прапорів, емблем та таблицю відповідності рангів УВК і армії УНР [25, арк. 2–8].

Обґрунтовуючи потребу відновлення козацьких організацій, відомий український військовий діяч писав: "...на початках існування відродженої нашої Держави – У.Н.Р. я займав становище Кошового Отамана Катеринославського Коша Козацтва й був свідком запалу селянства, робітників та інтелігенції до праці в цій державно-патріотичній, для опори й підтримки Уряду – організації..." [25, арк. 2–8]. З певних причин військовий міністр не згадує, що у 1942–1944 рр. він обіймав посаду військового отамана УВК. До того ж, катеринославським кошовим отаманом його призначив гетьман П. Скоропадський після проголошення Універсалу 16 жовтня 1918 р. про відновлення козацтва. Це було обумовлено активною співпрацею його з представниками нацистського режиму та участю у формуванні вільнокозацьких частин у складі Вермахту.

У додатках до свого листа М. Омелянович-Павленко викладає своє бачення Вільного козацтва як парамілітарної організації та іррегулярного складника Збройних сил УНР. Виходячи з необхідності мати підготовлені резерви і зменшення фінансово-економічного навантаження на економіку України, генерал передбачає створення у майбутній незалежній Україні територіально-міліційних формувань УВК. Наявність таких військ дозволила б підготувати кваліфіковані військові кадри, не відриваючи їх від господарського життя, мати на час мобілізації готових резервів рівномірно по всій території України та в разі потреби використовувати вільнокозацькі частини без оголошення загальної або часткової мобілізації. Функціями таких частин були б у мирний час – підтримання громадського порядку на масових заходах, охорона кордонів, ліквідація наслідків стихійних лих. У військовий час УВК використовувалося б для охорони тилу діючої армії та боротьби з морськими і повітряними десантами. Загалом думки М. Омеляновича-Павленка не втратили актуальності і тепер вражають своєю сучасністю.

Колишній катеринославський кошовий отаман і військовий отаман УВК врахував недоліки в організації вільнокозацького руху 1917–1923 рр. По-перше, УВК мало б підпорядковуватися Головному отаману УНР і військовому міністру, а не міністру внутрішніх справ, як у часи Української революції. По-друге, в оперативно-тактичних питаннях штаби і частини підпорядковувалися Генеральному штабові УНР. Вводилися власні штабні структури з чітким

підпорядкуванням та розподілом функцій між відділами штабів. По-третє, всі посади мали обіймати фахові старшини або ті, хто готуватиметься у старшинських і підстаршинських школах УВК.

Структура УВК також змінювалася. Коші об'єднували декілька областей, але також мали назву корпусу. Одна область виставляла дивізію, менші чи більші полки та курені. Окремі населені пункти або установи й організації були представлені станицями і хуторами, чого не було у 1917–1923 рр. Вводився принцип єдиноначальності.

Незважаючи на це, зберігалися і певні демократичні традиції попередніх часів. Збиралася Велика Козацька Рада, вона обирала Президію на час Ради і постійну Генеральну Раду, а також Військового Отамана, генерального Секретаря, Генерального Контролера, Генерального Суддю та на пропозицію Військового Отамана, Голову Генеральної Управи – заступника Військового Отамана [25, арк. 2–8].

У додатках до схеми організації додавалися малюнки хоругв і прапорів, реєстр старшин, вилоги на ковнірах, частини однострою й рангові відзнаки У.В.К. [26, арк. 9–16]. Отже, концепція будівництва УВК як військово-територіальної іррегулярної частини Збройних сил УНР, залишається і нині актуальною і може бути використана для розробки законодавства про козацтво в Україні.

Президент УНР А. Лівіцький підтримав ініціативу військового міністра і затвердив документи 20 жовтня 1947 року. В 1948 р. Українська національна Рада також ратифікувала документи про діяльність УВК. Таким чином, була підведена законодавча база під діяльність УВК на еміграції і розроблена схема відновлення козацтва у майбутній незалежній Україні.

Лідери вільнокозацького руху не тільки займалися розробкою документів, а й практичною роботою з відродження організацій УВК. На жаль, ця діяльність у наступні роки залишалася “білою плямою” для нових членів УВК. У повідомленнях Генеральної управи лише згадувалося про заходи, які відбулися, але докладно про їх рішення не повідомлялося. Не згадувалися і прізвища післявоєнних отаманів у Німеччині в таборах ДП [27]. Не було згадки про ці події і в статтях довголітнього військового отамана УВК А. Кущинського [28]. Іван Цапко, який очолював у той час Генеральну управу і був заступником військового отамана, лише одним реченням згадав про ці події [29]. Пояснювалося це політичними подіями кінця 40 – початку 50-х рр. ХХ ст. і розколом у вільнокозацькому русі.

Після Другої світової війни значна кількість українських комбатантів опинилася у таборах переміщених осіб. Це були і учасники визвольної боротьби 1917–1923 рр., які реемігрували після захоплення країн перебування радянськими військами, і учасники різних формацій 1939–1945 рр. Були створені близько десятка різних комбатантських організацій. Їхніми функціями були: збереження національних військових традицій, теоретико-наукові дослідження у галузі військової історії, стратегії і тактики; виховання молоді і збереження національної ідентичності. У листопаді 1945 р. був створений Союз Українських Ветеранів (СУВ) на чолі з М. Омеляновичем-Павленком. СУВ видавав часопис “Український комбатант” з 1947 р. На жаль, його робота послабилася у 1949–1950 рр. у зв'язку з появою нових організацій комбатантів та запеклою політичною боротьбою. Представники ДЦ УНР в екзилі, гетьманського руху, ОУН намагалися підпорядкувати собі комбатантські організації і використати їх у власних цілях.

У липні 1945 р. Генеральна управа УВК ухвалила рішення про відродження організацій козацтва у таборах ДП. У 1946 р. відбулася Велика Козацька Рада, яка заклала основи діяльності вільнокозацьких організацій. Отаманом був Л. Бондаренко, а його заступником – І. Цапко. Після від'їзду Л. Бондаренка до Австралії був проведений у вересні 1947 р. позачерговий з'їзд і отаманом став Д. Гулай. У багатьох таборах у європейських країнах з'явилися станиці і хутори УВК. До речі, Л. Бондаренко заснував організацію УВК в Австралії, яка існує і донині [30, с. 303–304].

Зміна політичної ситуації у світі привела до створення у Західній Німеччині за ініціативою певних кіл США Союзу визволення народів Росії (Союз osvободження народів России), до якого ввійшли російські емігранти прибічники НТС та колишні співробітники генерала А. Власова. Вони стояли на позиціях “непередрішенства”, тобто розв'язання національних проблем на майбутніх установчих зборах. Більшість українських партій і груп відмовилася співпрацювати з СОНР. Однак знайшлася група так званих українських федералістів, які створили Український визвольний рух і видавали часопис “Нова Україна”. Серед його лідерів і опинився Д. Гулай, що викликало розкол УВК. Такі дії військового отамана зумовили занепад руху і розкол організації [31, с. 2581–2583]. Наслідком стало фактичне припинення діяльності УВК на вісім років з 1952–1960 рр.

Занепаду руху сприяло також переселення другої хвилі української еміграції до США, Канади, Латинської Америки та Австралії. Члени вільнокозацьких організацій також переїхали до цих країн і центр руху перемістився до США і Канади, де за ініціативою І. Омеляновича-Павленка, І. Цапка, А. Кущинського відродився спершу в США, а потім поширився по різних країнах і континентах.

Підсумовуючи виклад, треба зазначити, що після Другої світової війни організації Вільного козацтва продовжили діяльність у таборах ДП. Рух активно поширювався серед українських комбатантів і набув певної популярності. Державний Центр УНР в екзилі створив законодавчу базу для організації УВК. Лідери УВК займалися розробкою програмних документів руху і основ його діяльності у майбутній Українській державі. На наш погляд, їхні теоретичні і практичні напрацювання залишаються актуальними для сучасного козацького руху та органів державної влади.

Література

1. Борис Р. Вільне козацтво: Ідея озброєного народу в 1917 р. на Україні / Р. Борис. — Львів, 1934. — 30 с.
2. Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917-1918 рр. / О. Бантиш-Каменський. — Біла Церква, 1923. — 29 с. — (Б-ка "Укр. козака").
3. Жук А. Вільне козацтво / А. Жук // Український Скиталець. — 1923. — Ч. 1. — С. 56-57; Ч. 2. — С. 38-40; Ч. 3. — С. 30-32; Ч. 4. — С. 30-32; Ч. 5. — С. 49-50; Ч. 7. — С. 37-39; Ч. 9-10. — С. 41-43; Ч. 19-20. — С. 49-56; Ч. 21-22. — С. 41-43.
4. Ейдeman Р. Громадянська війна на Україні / Р. Ейдeman, Н. Какурін. — Харків, 1928. — 71 с.
5. Горб А. Червона гвардія м. Катеринославу в боротьбі за владу Рад / А. Горб. — [б. м.], 1933. — 76 с.
6. Кулик І. Боротьба робітників і селян за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (1917 — 1920 рр.) / І. Кулик. — К.: Укрполітвидав, 1947. — 32 с.
7. Гарчев П. І. Червона Гвардія України у Жовтневій революції / П. І. Гарчев. — Харків, 1969. — 267 с.
8. Супруненко М. Жовтень на Україні / М. Супруненко. — К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1942. — 45 с.; Його ж. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920) / Н. И. Супруненко. — Москва: Наука, 1966. — 455 с.
9. Доценко О. Історія Звенигородського Коша Вільного Козацтва / О. Доценко // Історичний календар — альманах Червоної Калини. — Львів, 1932. — 152 с. — С. 85 — 103.
10. Задоянний В. Московська навала (Матеріали до Історії Таращанського Повітового Коша Запорозької Січі на Київщині) / В. Задоянний // За Державність. Матеріали до історії Війська Українського. — Торонто: УВІТ, 1964. — 36. 10. — С. 162-172; 1966. — 36. 11. — С. 92-111.
11. Водяний Я. Українське Вільне козацтво та його з'їзд в Чигирині 3. Х. 1917 (Зі спогадів) / Я. Водяний // Українське козацтво. — 1977. — № 4. — С. 30-34.
12. Липа Ю. Одеська "Січ" / Ю. Липа // Українське козацтво. — 1972. — № 3. — С. 13-14.
13. Голубко В. Армія УНР 1917-1918 рр. / В. Голубко. — Львів: Кальварія, 1997. — 275 с.
14. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. — К., 1997. — 188 с.
15. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.) / О. В. Тимошук. — Харків, 2000. — 460 с.
16. Кульчицький Ю. Шаблі з пługів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях / Ю. Кульчицький. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — 260 с.
17. Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр.: наукове видання / В. М. Лободаєв. — Київ: Темпора, 2010. — 672 с.
18. Осташко Т. С. Політичні амбіції Івана Полтавця — Остряниці / Т. С. Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.: зб. наук. ст. / відп. ред. В. Ф. Верстюк. — Вип. 3. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — 180 с. — С. 147-170.; Її ж. Український козацький рух в еміграції (1919-1939) / Т. С. Осташко // Український консерватизм і гетьманський рух: Історія. Ідеологія. Політика. — К., 2000. — Вип. 1. / [Відп. ред. Ю. Терещенко та ін.] / Вісник Київського лінгвістичного ун-ту, 2000. — Вип. 4. — С. 285-294. — (Серія "Історія").
19. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945) / А. Боляновський. — Львів, 2003. — 685 с.
20. Павленко М. І. Біженці та переміщення особи в політиці імперіалістичних держав 1945-1949 рр. / М. І. Павленко. — К.: Наукова думка, 1979. — 123 с.
21. Мудрий В. Нова українська еміграція / Василь Мудрий // Українці у вільному світі: Ювілейна книга Українського Народного Союзу (1894-1954) [зред. А. Л. Мишуга, А. Драган]. — Нью-Йорк: Видання УНС, 1954. — 382 с. — С. 115-136.
22. Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Стрільчук Людмила Василівна. — Луцьк, 1999. — 174 с.
23. Рудик С. Я. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945-1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Рудик Сергій Ярославович. — К., 2003. — 177 с.
24. Куцинський А. Два брати козацькі генерали / А. Куцинський // Українське козацтво. — 1975. — № 1. — С. 11-18.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 5235, оп. 1, т. 1, спр. 1284, арк. 2-8.
26. Там само, арк. 9-16.
27. Повідомлення Генеральної управи Українського Вільного козацтва (УВК) // Вісті Комбатанта. — 1970. — № 3-4. — С. 92-94.
28. Куцинський А. Традиційна національна державницька сила (з нагоди 60 років існування УВК) / А. Куцинський // Українське козацтво. — 1977. — № 4. — С. 5-9.
29. Цапко І. Ролі Вільного Козацтва у визвольній боротьбі (з нагоди 50-річного ювілею Українських Збройних Сил) / І. Цапко // Вісті Комбатанта. — 1967. — № 5-6. — С. 19-25.
30. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Т. 1. Роки 1945-1951 / Володимир Маруняк. — Мюнхен: Академічне вид-во д-ра Петра Белея, 1985. — 429 с.
31. Енциклопедія Українознавства: Словникова частина: Т. 7. Пр-Си / голов. ред. В. Кубійович. — Париж-Нью-Йорк: Вид-во "Молоде життя", 1973. — 2405-2800 с.

The article deals with attempts to revive Ukrainian organizations Free Cossacks after the Second World War in 1946-1952 be analyzed a model of the Free Cossacks as territorial defense forces has been proposed by General M. Omelianovych-Pavlenko. Highlights the main activities of organizations in the UFC displaced persons camps in Germany and Austria. Researched reasons split into Free Cossack movement and its decline in Europe. We study the reasons for the transfer center Free Cossacks movement in the United States, Canada and Latin America.

Key words: Free Cossacks, Ukrainian Free Cossacks, displaced persons, territorial defense forces.